

УДК 343.13

Микола Веселов,

канд. юрид. наук, доцент, старш. наук. співроб.,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

Владислава Гайдено,

студентка Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

Крістіна Приходько,

студентка Криворізького факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ

Стаття присвячена окресленню деяких проблем розвитку у кримінально-правовій науці інституту кримінально-процесуальної правосуб'єктності. Акцентується увагу на окресленні ознак та змісту правосуб'єктності учасників кримінального провадження, обґрунтовується доцільність законодавчого визначення цієї правової категорії.

Ключові слова: кримінальний процес, учасники (суб'єкти) кримінального провадження, правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність.

Вже більше трьох років кримінально-процесуальні правовідносини на різноманітних стадіях урегульовані нормами «нового» Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК). Проте остаточний варіант законопроекту (який набув чинності у 2012 році) з подальшими змінами та доповненнями до нього не ввібрав багатьох зауважень та пропозицій, які були висунуті вітчизняними дослідниками та зафіксовані в доктринальних напрацюваннях. Одним із таких концептуальних інститутів є визначення на законодавчому рівні не лише процесуального статусу учасників кримінального провадження, а й їхньої кримінально-процесуальної правосуб'єктності. Саме мотивуванню та вирішенню даного питання й присвячена стаття.

Постановку проблеми вважаємо за доцільне почати з наголошення на тому, що така категорія, як правосуб'єктність, є категорією загальноправовою і не може бути елементом лише якоїсь однієї конкретної галузі права (наприклад, виключно цивільного права). Поступово інтегруючись у процесуальні правовідносини, був створений інститут кримінально-процесуальної правосуб'єктності (на сьогодні, щоправда,

лише в теорії), про існування якого можна говорити із цілковитою впевненістю. Але для того, щоб виокремити всі необхідні елементи та проаналізувати ознаки кримінально-процесуальної правосуб'єктності, більш того, щоб обґрунтувати значимість цієї категорії для подальшого розвитку не лише науки кримінального процесу, а й слідчої та судової практики, дане питання потрібно ґрунтовніше дослідити, що й обумовлює актуальність цієї роботи.

Аналіз останніх досліджень. Враховуючи те, що правосуб'єктність є об'єднуючою категорією, розкрити та викласти увесь її зміст та особливості бачення у кримінально-правовій науці в одній статті не можливо. Лише щодо кількісного та якісного наповнення правосуб'єктності як загальноправового явища можна наводити велику кількість поглядів учених. На теренах України дослідженням такої категорії матеріального права займалися такі дослідники, як В.В. Копейчиков, В.Л. Костюк, В.В. Наден, І.С. Окунев, Ю.О. Пундор, В.С. Щербина та інші представники вітчизняної юридичної науки. Серед зарубіжних учених варто згадати О.Е. Камішанську, С.К. Лисецького, В.В. Скоробогатова, В.Г. Шакалова,

Г.Ф. Шершеневича. Як процесуальну категорію правосуб'єктність розглядали в окремих працях І.М. Бацко, В.В. Баранкова, О.Г. Белькова, С.С. Бичкова, А.Д. Бойков, М.А. Гурвич, І.І. Карпец, В.В. Комаров, Л.Л. Нескороджена, А.Ю. Нікулін, М.Р. Сафаралєєв, С.В. Толокольніков, М.С. Шакарян, В.М. Щеглов, Н.Г. Яценко та інші дослідники. Незважаючи на це, досліджень, присвячених питанню правосуб'єктності, у теорії вітчизняного кримінально-процесуального права помітно бракує.

Метою цієї статті є дослідження ознак та змісту правосуб'єктності учасників кримінального провадження та обґрунтування доцільності законодавчого визначення цього правового інституту.

Основні результати дослідження. Учасники (суб'єкти) кримінальної процесуальної діяльності є неоднаковими за своїм процесуальним становищем, правовим статусом у кримінальному провадженні, обсягом та змістом функцій і завдань, що ними виконуються. У цьому полягають певні складнощі у визначенні правосуб'єктності учасників кримінального провадження, через що, напевно, ця тематика не є дуже популярною серед наукової спільноти у сфері кримінально-процесуального права. Для спрощення цієї задачі скористуємося наявними у теорії класифікаціями учасників (суб'єктів) кримінального провадження. Як слушно зазначає Г.О. Ганова, кожна із запропонованих науковцями класифікацій за своєю змістовою сутністю має достатнє теоретичне обґрунтування, не містить докорінних, а тим більше конфронтаційних відмінностей [1, с. 26], тому ми за основу візьмемо поділ таких суб'єктів на три основні групи: а) органи держави і посадові особи, на яких покладається обов'язок зі здійснення кримінального провадження (суд або суддя, слідчий суддя, прокурор, слідчий, начальник слідчого відділу); б) учасники процесу, які мають і відстоюють власні права та законні інтереси (підозрюваний, обвинувачений, засуджений, захисник, потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники); в) допоміжні або інші учасники кримінального процесу, тобто такі, що не мають власного інтересу у кримінальному провадженні, але зобов'язані здійснювати сприяння державним органам, на які покладено завдання з організації досудового розслідування та кримінального судочинства (свідки, поняті, експерти, спеціалісти, перекладачі та інші особи).

Кожен із вищезазначених учасників кримінально-процесуальних відносин володіє власною індивідуальною правосуб'єктністю.

Правосуб'єктність, як справедливо наголошує І.С. Окунев, – це не просто соціальна, а визначена соціально-юридична властивість. Правосуб'єктність означає, з одного боку, наділення суб'єкта певними соціально-правовими можливостями, а з іншого – установлення їх меж, кордонів. Здатність бути носієм юридичних прав та обов'язків і називається правосуб'єктністю [2, с. 59]. Слід підкреслити, що у правовій доктрині та законодавстві (на міжнародному та національному рівнях) суб'єкта права визначають через його правосуб'єктність. Правосуб'єктність – це можливість чи здатність особи бути суб'єктом права з усіма відповідними наслідками [3]. У ст. 6 Загальної декларації прав людини та ст. 16 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права згадується це поняття: «Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності». На національному рівні Конституція України закріплює, що правосуб'єктність громадян визначається виключно законами України (ст. 92). На сьогодні це поняття трапляється і в інших нормативно-правових актах: наприклад, у ст. 48 Кодексу адміністративного судочинства України визначається адміністративна процесуальна правосуб'єктність, а саме правоздатність та дієздатність тощо. На жаль, українське кримінальне процесуальне законодавство не містить конкретної дефініції правосуб'єктності.

Так, у контексті одного з основних елементів правового статусу особи – учасника правовідносин – серед учених немає єдиної думки щодо того, що саме необхідно розуміти як правосуб'єктність. Із цього приводу слушною є позиція Ю.О. Пундор стосовно того, що зазначена правова категорія є міжгалузєвою, і тому в межах кожної галузі права вона набуває свого особливого змістового відтінку. Саме елементи змісту правосуб'єктності слугують опорою, коли визначають спільні ознаки та розбіжності останньої у різних галузях права [4, с. 62].

Аналізуючи дане питання, В.Л. Костюк говорить, що однією з ключових у сучасній теорії права є проблема формування ефективної моделі правосуб'єктності як найбільш концептуальної властивості суб'єктів права, за допомогою якої забезпечується реалізація норм права, їх життєдіяльність [5, с. 14]. І в цьому з ним можна погодитись, адже дослідження категорії правосуб'єктності з різноманітних позицій має неабияке значення для подальшого розвитку та гармонізації законодавства. Даний процес не може не враховуватись і в контексті вдосконалення кримінально-процесуального законодавства, його максималь-

ного наближення до міжнародно-правових стандартів забезпечення прав людини.

С.С. Грудницька наголошує, що розроблені в рамках цивільного права конструкції правоздатності та дієздатності, що є складовими частинами правосуб'єктності, претендують на використання як загальноправові конструкції, хоча спочатку були орієнтовані на регулювання здебільшого приватних майнових відносин [6, с. 66]. Дана теза вже сьогодні знаходить своє практичне підтвердження, адже, крім цивільно-правової правосуб'єктності, існують також цивільно-процесуальна, адміністративно-правова, кримінально-процесуальна правосуб'єктність, і всі вони можуть належати одній особі одночасно.

Зосередимо увагу на елементах правосуб'єктності для з'ясування більш точного змісту цього поняття. Наприклад, М.А. Гурвич підтримує думку, що процесуальна правоздатність пов'язана з правоздатністю в матеріальному праві (цивільному, адміністративному тощо) [7, с. 254]. Традиційно правосуб'єктність містить поєднання трьох елементів: правоздатності, дієздатності та деліктоздатності (у всякому разі значна частина науковців підтримує це бачення). Зважаючи на зв'язок процесуального права з матеріальним, уявляється доцільним зазначити, що в класичному варіанті правоздатність громадянина виникає від моменту його народження і припиняється його смертю. Юридична особа може мати цивільні права, що відповідають цілям діяльності, визначеним в його установчих документах, і нести у зв'язку із цією діяльністю обов'язки [8, с. 52]. Під кримінально-процесуальною правоздатністю треба розуміти здатність мати кримінально-процесуальні права й обов'язки, а під кримінально-процесуальною дієздатністю – здатність їх особисто здійснювати чи виконувати. Кримінально-процесуальна дієздатність, як і цивільна, може бути обмежена [9, с. 59]. Неповна або обмежена кримінально-процесуальна правосуб'єктність учасників кримінального провадження має місце, коли наявне фактичне обмеження дієздатності особи. Це не позбавляє особу права брати участь у кримінальному провадженні, однак суттєво впливає на її процесуальний статус. Прикладом може бути положення ст. 44 КПК. У кримінальному судочинстві мають місце ситуації, коли учасник володіє одночасно правосуб'єктністю, в якій поєднують правоздатність та дієздатність, які співвідносяться з процесуальним статусом двох або більше учасників кримінального провадження.

Дослідники наголошують, що остання «деформація» найчастіше притаманна керівнику слідчого органу, цивільному позивачу, цивільному відповідачу, представникам

тощо. Так, згідно з ч. 1 ст. 39 КПК основним завданням керівника органу досудового розслідування є організація досудового розслідування, у зв'язку з чим він наділяється відповідними повноваженнями, які окреслені у ч. 2 ст. 39 КПК. Проте п. 6 вказаної норми містить положення, яке уповноважує названого учасника кримінального провадження здійснювати досудове розслідування, користуючись при цьому повноваженнями слідчого.

Говорячи про процесуальну правосуб'єктність особи, неможливо не згадати відому позицію С.С. Бичкової, яка виділяє такі ознаки процесуальної правосуб'єктності осіб: регламентованість нормами процесуального права, невід'ємний зв'язок з її носієм – майбутнім суб'єктом процесуальних правовідносин з відповідним правовим статусом; зовні правосуб'єктність виявляється у визначеній законом формі – «здатності» суб'єкта вступати у процесуальні правовідносини; належить до передумов виникнення процесуальних правовідносин, зокрема, формування такого їх елементу, як зміст; є передумовою набуття процесуального правового статусу учасника процесу [10, с. 47]. Втім правоздатність у матеріальному праві не тотожна процесуальній правоздатності. Якщо правоздатність у матеріальному праві – це здатність мати суб'єктивні права й обов'язки (право власності, право вимоги та інше), то процесуальна правоздатність – це здатність вимагати судового захисту, мати процесуальні права й обов'язки, бути особою, що бере участь у провадженні. Для того щоб особисто реалізовувати свої процесуальні права в суді шляхом здійснення процесуальних дій, необхідно володіти процесуальною дієздатністю. Процесуальна дієздатність – здатність особисто здійснювати процесуальні дії, особисто здійснювати свої процесуальні права і процесуальні обов'язки [7, с. 254; 8, с. 54]. У процесуальному сенсі це здатність особисто подавати позов, заключати мирову угоду, заявляти клопотання. У кримінальному провадженні (залежно від статусу учасника) це здатність приймати рішення, заявляти клопотання, відводи, проводити або брати участь у проведенні слідчих дій, судового розгляду і т. ін.

Повна процесуальна дієздатність громадян виникає, як правило, з досягненням повноліття, тобто з 18 років. Юридичні особи володіють процесуальною дієздатністю з моменту свого виникнення. Процесуальні права та обов'язки юридичної особи здійснюються його органами чи через представників [7, с. 76-77].

Кримінально-процесуальний закон приділяє значну увагу вимогам, яким повинна відповідати особа, щоб стати суб'єктом

кримінально-процесуальних відносин. У її правовому статусі доцільно говорити про існування процесуальних прав та обов'язків, законних інтересів, гарантій прав та законних інтересів, правової відповідальності за виконання своїх обов'язків. Усі ці елементи перебувають у щільному взаємозв'язку між собою, що виявляється, зокрема, у такій правовій моделі: процесуальна правоздатність є передумовою, тобто умовою володіння суб'єктивними кримінально-процесуальними правами тією чи іншою особою. Відповідно, можна вважати, що загальною правосуб'єктивною як абстрактною можливістю бути суб'єктом або учасником кримінально-процесуальної діяльності особи (фізичні, посадові, юридичні) володіють ще до того, як розпочнеться провадження з конкретного кримінального провадження і не позбавляються цього статусу зовсім із завершенням процесу [11, с. 442].

За загальним правилом у теорії кримінального процесу правосуб'єктивністю володіють усі особи, які на стадії відкриття кримінального провадження можуть стати суб'єктами кримінально-процесуальних відносин разом з іншими особами або уповноваженими державними органами. Суб'єкти кримінального судочинства та інші особи, які беруть у ньому участь, можуть стати суб'єктами кримінально-процесуальних відносин за наявності певних умов – свого роду певних юридичних фактів правосуб'єктивності.

Так, наприклад, умовами правосуб'єктивності слідчого чи прокурора є: а) призначення їх на посаду в установленому порядку компетентною особою (п. 17, ч. 1, ст. 3 КПК); б) факт кримінального правопорушення (або його ознак), внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і відкриття кримінального провадження (ст. 214 КПК); в) визначення слідчого (слідчих), який здійснюватиме досудове розслідування керівником органу досудового розслідування (ч. 2, ст. 39 КПК); г) відсутність законних правових підстав для відводу чи самовідводу (ст. 77 КПК) тощо.

Умовами правосуб'єктивності судді або слідчого судді, у свою чергу, є: а) призначення особи на посаду в установленому законом порядку компетентною особою або органом (п. 18 або 23, ч. 1, ст. 3 КПК); б) відсутність підстав для відводу або самовідводу (ст. 75 КПК); в) прийняття кримінальної справи до свого провадження в порядку розподілення автоматизованою системою (п. 1 ч. 1 та ч. 3 ст. 35 КПК). Правосуб'єктивність судових органів є чітко визначеною залежно від інстанційності судового органу і його функцій. Кожен судовий орган, чи то місцевий суд,

чи суд апеляційної або касаційної інстанції, наділяються характерною, властивою лише для них юрисдикцією і комплексом повноважень. За своєю суттю повноваження можуть бути предметні та функціональні. Предметні повноваження є такими повноваженнями органу судової влади, які визначають межі юрисдикції органу судової влади. Функціональні повноваження – це різноманітні дії вказаного судового органу в процесі здійснення правосуддя, які пов'язані з діями суду щодо керівництва процесом [12, с. 117-118].

Слідчий, прокурор і суддя можуть і повинні самостійно здійснювати свої процесуальні права, без залучення представників, тому їх правоздатність та дієздатність з'єднанні в понятті правосуб'єктивності. Так, згідно зі ст. 5 Закону України «Про прокуратуру» функції прокуратури України здійснюються виключно прокурорами. Делегування функцій прокуратури, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Доручення прокурора або слідчого на проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій відповідним оперативним підрозділам, доручення суду прокурору чи прокурору слідчому не є виключенням із цього правила, а органічно входить до компетенції зазначених осіб. Виконання цих доручень у межах кримінального провадження не має жодних спільних рис із представництвом.

Умовами правосуб'єктивності підозрюваного (обвинуваченого) виступають такі обставини: а) досягнення особою віку кримінальної відповідальності; б) осудність; в) повідомлення особи про підозру або затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення (передача до суду обвинувального акта щодо особи в порядку, передбаченому ст. 291 КПК).

Умовами правосуб'єктивності потерпілого можна визначити визнання особи, що зазнала від злочину шкоди, потерпілою в установленому законом порядку (ст. 55 КПК).

Умовами правосуб'єктивності свідка є: а) обізнаність особи про обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження; б) здатність особи сприймати і відтворювати фактичні дані, які є доказами; в) виклик на допит в установленому законом порядку. Окремим елементом правосуб'єктивності свідка, на нашу думку, є умови імунітету свідка у кримінальному провадженні (ст. 63 Конституції України та ч. ч. 2-4 ст. 65 КПК). Умовами правосуб'єктивності експерта є: а) володіння науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями; б) наявність права відповідно до Закону

України «Про судову експертизу» на проведення експертизи; в) залучення до проведення дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення у порядку ст. 243 КПК; г) відсутність особистої зацікавленості в результаті розгляду конкретної справи або перебування у службовій або іншій залежності від сторін кримінального провадження або потерпілого.

Окремої уваги заслуговує питання правосуб'єктності у кримінальному провадженні юридичних осіб. За загальним правилом виникнення кримінально-процесуальної правоздатності та дієздатності (так само, як і цивільної) пов'язано з моментом створення юридичної особи, а саме з її державною реєстрацією. Л.Л. Нескороджена ж висловлює думку про те, що кримінально-процесуальна правоздатність виникає з моменту вступу особи до кримінального процесу [13, с. 67]. Припиняється ж кримінально-процесуальна правоздатність та дієздатність юридичної особи не одночасно. Наприклад, С.В. Толокольніков зазначає, що у разі, коли юридичною особою є суб'єкт підприємницької діяльності, кримінально-процесуальна дієздатність може бути припинена раніше правоздатності, а саме з дня прийняття господарським судом постанови про визнання боржника банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури [9, с. 60].

Висновки

Таким чином, дослідивши проблематику цього питання, можемо зробити такі умовиводи:

- по-перше, така наукова проблема, як кримінально-процесуальна правосуб'єктність, є досить новою для вітчизняних дослідників, тому комплексне і ґрунтовне дослідження цього питання в контексті євроінтеграційних процесів набуває величезного значення;

- по-друге, існує безліч поглядів і підходів до визначення такої категорії, як правосуб'єктність, в матеріальному та процесуальному законодавстві. Саме тому вважаємо за можливе та необхідне розробку уніфікованої дефініції, яка має відображати всі аспекти цього правового явища та його характерні ознаки, що мають розкривати внутрішній зміст цього правового інституту;

- по-третє, проведене дослідження дає змогу говорити про те, що процесуальна правосуб'єктність складається з тих самих елементів, що й правосуб'єктність у матеріальному праві. У кримінально-процесуальному праві існує безліч підходів до визначення характерних особливостей кожного із цих

елементів у контексті процесуальних правовідносин під час досудового розслідування та судового розгляду.

Із цілковитою впевненістю можна говорити про те, що правосуб'єктність у кримінальному провадженні притаманна конкретно визначеній особі (учаснику), а не представникам окремої сторони. Саме тому можна говорити про правосуб'єктність слідчого, судді, експерта тощо. Головні критерії визначення були вже наведені вище. Вважаємо, що такий інститут, як правосуб'єктність (дефініція та загальні риси), має бути регламентований окремою статтею Кримінального процесуального кодексу України, на кшталт Кодексу адміністративного судочинства тощо.

Список використаних джерел:

1. Актуальні питання процесу України : навч. посібн. / [С.М. Блажівський, І.М. Козьяков, О.М. Толочко та ін.]; за заг. ред. Є.М. Блажівського. – К. : Нац. акад. прокуратури України, Центр учбов. літ-ри, 2013. – 304 с.

2. Окунев І.С. Проблема правосуб'єктності як складова теорії правового статусу суб'єкта права / І.С. Окунев // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2007. – Вип. 37. – 748 с.

3. Зайчук О.В. Теорія держави і права : підручник [Електронний ресурс] / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – Режим доступу : http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaichuk_tdp/part3/2009.htm.

4. Пундор Ю.О. Про визначення змісту категорії «правосуб'єктність» у теорії права та галузевих теоріях цивільного й господарського права (порівняльно-правовий аспект) / Ю.О. Пундор // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 60–63.

5. Костюк В.Л. Проблеми визначення правосуб'єктності у загальній теорії права / В.Л. Костюк // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 14–19.

6. Грудницька С. Господарська правосуб'єктність: проблеми визначення сутності та поняття / С. Грудницька // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 9. – С. 65–67.

7. Гурвич М.А. Советское гражданское процессуальное право / М.А. Гурвич. – М. : Высшая школа, 1964. – 536 с.

8. Яценко Н.Г. Цивільна процесуальна правосуб'єктність суду / Н.Г. Яценко // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – № 1(26). – С. 51–56.

9. Толокольніков С.В. Кримінально-процесуальна правосуб'єктність юридичних осіб / С.В. Толокольніков // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – № 3(16). – С. 59–63.

10. Бичкова С.С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія / С.С. Бичкова. – К. : Атіка, 2011. – 420 с.

11. Курс советского уголовного процесса : общая часть / под ред. А.Д. Бойкова и И.И. Карпеца. – М. : Юрид. лит-ра, 1989. – 640 с.

12. Загальна теорія держави і права : навч. посібн. / за ред. В.В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 320 с.

13. Нескороджена Л.Л. Забезпечення процесуальних прав і законних інтересів позивача та відпо-

відача у кримінальному судочинстві України : дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Л.Л. Нескороджена. – К. : 2002. – 225 с.

Статья посвящена описанию некоторых проблем развития в уголовно-правовой науке института уголовно-процессуальной правосубъектности. Акцентируется внимание на определении признаков и содержания правосубъектности участников уголовного производства, обосновывается целесообразность законодательного урегулирования этой правовой категории.

Ключевые слова: уголовный процесс, участники (субъекты) уголовного производства, правосубъектность, правоспособность, дееспособность.

The article is devoted to outlining some of the problems in the criminal justice science institute criminal procedural law. Focuses on defining attributes and content of legal participants in criminal proceedings, necessity of legislative definition of legal category.

Key words: criminal process, participants (subjects) of the criminal proceedings, legal personality, legal capacity, capacity.

